

Тамара Ђурић
(Филолошки факултет, Универзитет у
Београду)

Изворни научни рад
УДК 811.163.41:929 Elezović G
811.163.41'373
DOI 10.19090/prj.2022.53.341-357
Примљен: 14. 6. 2022.
Прихваћен: 13. 10. 2022.

ЈЕЗИЧКА СЛИКА ДЕТЕТА У „РЕЧНИКУ КОСОВСКО- -МЕТОХИСКОГ ДИЈАЛЕКТА” ГЛИГОРИЈА ЕЛЕЗОВИЋА *

САЖЕТАК

Тема овог рада је језичка слика детета која се истражује на грађи из „Речника косовско-метохиског дијалекта” Глигорија Елезовића. Циљ рада је да се опише стереотип *дејетиша* и да се тиме представи култура Косоваца у XIX веку. Називи за децу испитују се семантички, творбено, етимолошки и културолошки. Истражују се модели грађења, као и потреба за називима за децу, те се тиме упознаје и култура Срба на Косову. Испитује се статус хипокористика и пејоратива и разматра се потенцијал за погрдна значења код појединих назива за децу. Велики број негативно обележених назива за дете објашњава се са језичког становишта, као и са становишта сакралног модела детета. Анализирајући значења лексема којима се називају и квалификују деца, откривамо за које се вредности народ у XIX веку нарочито залагао.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дете, творба, лексика, семантика, пејоративи, косовско-метохијски дијалекат, турцизми, културолошки концепт, народна педагогија.

* Рад је настао на основу истоименог мастер рада под менторством проф. др Рајне Драгићевић, који је одбрањен 31. августа 2020. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

1. Увод

1.1. Циљеви и корпус рада

Основни циљ рада је да се описом одабране лексике представи слика детета XIX, делом XVIII и почетка XX века на Косову. Циљ, одређен периодом и местом, произашао је из природе корпуса овог рада, док је *геџе* један од културолошких концепата. Језичком сликом детета пружићемо и ширу слику, јер „филозофија и психологија детета је важан сегмент сваке културе, тесно повезан са системом вредности, базичним друштвеним ставовима и начином живота” (Требјешанин 2000: 338). Намеравамо да утврдимо који су заборављени називи за дете, да их семантички и творбено осветлимо и да објаснимо потребу за таквим називима која долази пре свега од културе живљења у датом периоду.

Корпус за овај рад је „Речник косовско-метохиског дијалекта” Глигорија Елезовића, а користили смо се и „Српским рјечником” Вука Караџића,¹ јер се Елезовићев речник ослања на Вуков.² Дијалекатски речник, какав је Елезовићев, погодан је за анализу лингвокултуролошким приступом, поред лексичко-семантичког и творбеног. Павле Ивић у Поговору скреће пажњу да речник има етнографску вредност, те је тиме додатно оправдан водећи приступ. Захваљујући овом речнику, долазимо до драгоцених података „о народном животу, материјалној и духовној култури, схватањима, о везама са народима чији припадници живе у самом Вучитрну као суграђани Срба” (Елезовић 1935: 592).

1.2. Културолошки концепт *геџеџа* у српском језику

Угледајући се на начин којим Бартмињски представља стереотип *мајке* у пољском језику, представићемо лингвокултурему *геџе* као културолошки концепт. Бартмињски се служи разноврсним језичким материјалом: лексикографским дефиницијама, творбеним дериватима, семантичким дериватима и метафорама, изразима, фразеологизмима, етимологијом, анкетним подацима, сликом *мајке* у текстовима (према

¹ За оба речника коришћена су електронска издања на речничкој платформи gaskovnik.org.

² Елезовић није уносио речи којих има код Вука у идентичном значењу и облику.

Бартмињски 2011: 195–217). Анализа концепта *гејтејџа* неће бити потпуна као што је истраживање стереотипа *мајке*, јер би такво истраживање изискивало анализе које излазе ван оквира овог рада.³

Лексема *гејте* у „Речнику српскохрватскога књижевног језика”⁴ и у „Речнику српскохрватског књижевног и народног језика”⁵ има разгранате полисемантичке структуре. У чланку Речника САНУ⁶ гради се слика наивног, невиног и искреног детета, што јасно показује један од примера, *Ђеца, будале и њијани љравду љворе*, док се у појединим значењима огледа патријархална култура, нпр. по значењу 1. в. то је ‘мушкарче, мушкарчић’.

За ову прилику, у Речнику МС проценили смо да именица *гејте* има широко деривационо гнездо, које обухвата придеве (*гејтејџов*, *гејтејџи* итд.), именице са пејоративним значењем (*гејтејџина*, *гејтејџарлук* итд.), а ређе хипокористичним (*гејтење*, *гејтејић* итд.), као и глаголе (*гејтејџаријџи*, *гејтејџи се* итд.).

Бројност и сликовитост израза (*блајо од гејтејџа*, *млечно гејте*, *чудо од гејтејџа* и др.), које налазимо у „Фразеолошком речнику српског језика” (Оташевић 2012), као и културолошке информације које са собом носе, јесу потврда да је реч о културолошком концепту.

Реч *гејте* је од оних које улазе у основни лексички фонд. Такве су готово све речи које се тичу човека и његове непосредне околине, које су творбено просте и словенске по пореклу (према Драгићевић 2010: 130). У „Етимологјском рјечнику српскохрватскога језика” уз одредницу *dijete* налазимо и потврду да је реч „sveslavenska iz praslavenskog doba [...] od ie. korijena *dhei- ‘sisati’ koji se očuvao [...] kod nas u prijevodu doјiti, -im (v.) [...] dijete je prema tome ‘malo što sisa’” (Skok 1971: 403).

У „Асоцијативном речнику српског језика” (Пипер и др.: 2005), као врстоа анкетних података, налазимо велики број реакција на стимулусе

³ За потребе овог рада биће истакнути само закључци из мастер рада.

⁴ Даље у раду РМС.

⁵ Даље у раду РСАНУ.

⁶ За детаљнија истраживања треба узети у обзир и друге речнике и сагледати и упоредити сва значења.

геџе и *гечји*. Реакције (нпр. *мало, мајка, радосџи* итд.) формирале су слику детета које је драго и за које се везују претежно позитивна осећања.

Трагајући за схватањем детета у српској култури, Требјешанин се бавио, поред осталих језичких творевина, и пословицама, загонеткама, клетвама, благословима и сл. Већином умотворина исказује се значај порода, а нарочито мушког, као највећег благослова.

Такође, у корпусу за овај рад налазимо бројне називе за децу, који функционишу као кохипоними, чији је хипероним *геџе*, а који се притом могу додатно међусобно семантички груписати.

2. Језичка слика детета у „Речнику косовско-метохиског дијалекта” Глигорија Елезовића

2.1. Критеријуми за ексцерпирање и груписање одредница

Грађу сачињавају пре свега називи за дете.⁷ У одабиру одредница пошло се од значења именице *геџе* које се у речницима наводи најчешће као примарно. Дете је ‘људско биће у доба свог раног развоја, од рођења до времена полног сазревања; људско биће које ће се тек родити, заматак’ (РСАНУ). У прикупљању грађе придржавали смо се критеријума: именице *геџе, чедо, деца* и сл. налазе се у дефиницији речничког чланка, *геџе* или *деца* је архисема дате лексеме, *гечак* или *девојчица* као архисеме и сл. Неке лексеме се објашњавају дефиницијом са речју *геџе* која долази одмах после дате одреднице и њених основних граматичких својстава, пр. *аџиче* ‘дете које је било на Христовом гробу’. Велики је број лексема које поред архисеме *геџе* у дефиницији речничког чланка упућују на речи од којих су постале, те се тек код тих одредница можемо обавестити о значењу дате речи, пр. *безбајниче* ‘в. безбајник; каже се за дете’. Такође, има одредница које не обавештавају да је реч о детету, ни дефиницијом ни примером, а за које смо, аналогijом према одредницама чији речнички чланци садрже ту информацију, претпоставили да се односе на дете, пр. *одвојниче* ‘према одвојник м’.

Лексеме су подељене на две групе по творбеном критеријуму: 1) именице изведене најпродуктивнијим суфиксом, *-че* и 2) остале именице

⁷ За потребе мастер рада грађа је обухватала поред назива за децу и изведенице од именице *геџе*, називе дечјих игара и играчака, као и дечји језик.

(„Остали називи за децу”). У раду уз мање познате речи дајемо њихова објашњења према речничким дефиницијама.

2.2. Именице са суфиксом *-че*

Продуктиван формант у речима на подручју косовско-ресавског дијалекта (према Ресо 1989: 61), суфикс *-че* показао се као најчешћи за градњу именица средњег рода које означавају дете. Приметили смо да постоје две врсте именица изведене овим суфиксом: 1) група именица које су изведене од одговарајућих именица мушког и женског рода, а за које налазимо потврда у самом речнику („Именице прве групе”) и 2) група именица које немају значењских еквивалената другог рода тј. нису изведене од назива за мушку или женску особу, него су мотивисане нечим другим („Именице друге групе”) (в. Табела 1).

Дати творбено-семантички критеријум могли бисмо укрстити са лексичко-семантичким, који произлази из одлика самих речи. По овом критеријуму постоје називи за дете по карактеристичним физичким или психичким особинама, по различитим околностима (сродство, спољашње околности) и по карактеристичној радњи (називи постали од глагола у којима се испољава нека карактерна особина, нпр. *злокобнице*, као и *potina agentis* тј. називи према послу који носиоци обављају, нпр. *чобанче*).

Табела 1: Именице са суфиксом *-че*

	1. група	2. група
Физичке особине	<i>бониче</i> , ⁸ <i>красниче</i> ‘лепо’, <i>мрсољивче</i> ‘слинаво’, <i>наказниче</i> ‘богаљасто’, <i>ненасићниче</i> ‘не може се наситити’, <i>рићавче</i> ‘у подераним хаљинама’, <i>слинавче</i> ‘слинаво, фиг. балавац’, <i>ћићавче</i> ‘подерано’, <i>ћирањавче</i> ‘подерано’, <i>убожниче</i> ‘као просјак, бедно’, <i>чкољавче</i> ‘мршаво’, <i>шићулавче</i> ‘са	<i>ћолишавче</i> ‘голо’, <i>исћорче</i> ‘фиг. кржљаво’, <i>шмићољче</i> ‘кржљаво’

⁸ Лексема означава ‘болесно дете’. Није јасно да ли се односи на физичку или психичку болест.

	штулавим ногама'	
Психичке особине	<i>анатѐмниче</i> 'обешењак', <i>безбајниче</i> 'нема среће', <i>бељајниче</i> 'ђаво', <i>железниче</i> 'обешењак', <i>искриниче</i> 'ђаво', <i>крвосерниче</i> 'мучно', <i>конојчарче</i> 'обешењак', <i>кукавче</i> 'јадно, беспомоћно', <i>налейниче</i> 'обешењак', <i>најѐмниче</i> , <i>нечастѐивниче</i> 'ђаво', <i>одвојниче</i> 'чудак, несоцијалних особина', <i>ојадниче</i> 'интригант', <i>очајниче</i> 'јадник, без животне радости', <i>ѝакосниче</i> 'злобно', <i>ѝраведниче</i> , <i>ѝроклейниче</i> , <i>рђениче</i> 'бедник', <i>смеѝениче</i> 'обешењак', <i>сулудниче</i> 'није здраве памети', <i>ћућајче</i> 'јадник', <i>ћућанче</i> 'бедник', <i>чејајче</i> 'безочно'	<i>сѝариче</i> 'необично препредено и паметно'
Околности	<i>близначе</i> 'близно', <i>врсниче</i> 'исте године као друго', <i>рисјанче</i> 'хришћанске вере', <i>црниче</i> 'у мучном стању'	<i>бејче</i> 'дем. од беба', <i>ѝодишњаке</i> 'годину старо', <i>јалавче</i> 'побачено; грехота је јести пред трудном женом штогод укусно, а њој не дати, јер може зато побацити', <i>јеѝимче</i> 'без једног или оба родитеља', <i>накоњче</i> , ⁹ <i>наоче</i> 'нађено, не знају се родитељи', <i>осойче</i> 'нерођено, у односу према другој деци, од истог оца или мајке', <i>ѝосойче</i> 'једно за другим рођена деца истог пола и од истих родитеља; народ верује да се не воле', <i>своचे</i> 'деца од две мајке, а једног оца', <i>сироче</i> , ¹⁰ <i>сујарче</i> 'последње у родитеља који су већ зашли у године'

⁹ Код Вука и облик: *наконче*. Осликава патријархат и потврда је сакралном моделу детета јер означава искључиво мушко дете у свадбеном обреду које млада подиже пред кућом.

¹⁰ Лексема има два значења које аутор одваја: 1) 'сиромашно дете' и 2) 'дете без родитеља'.

Радња	<i>ациче</i> ‘походило Христов гроб’, <i>душеваднице</i> ‘рђаво; плаче и тражи те ово, те оно и никад га задовољити’, <i>злокобнице</i> ‘предсказује зло’, <i>изешнице</i> ‘похлепно у јелу’, <i>измећарче</i> ‘слушче’, <i>искобнице</i> ‘доноси несрећу’, <i>крвљосанче</i> ‘које врши нужду или ради нешто што се презире’, <i>оћњосанче</i> ‘које се упрља, врши нужду где не треба’, <i>чобанче</i> , <i>шћейиниче</i>	<i>џушчарчићи</i> (мн.) ¹¹
-------	--	---------------------------------------

2.2.1. Именице прве групе

У првој групи изведеница суфиксом *-че* издвојено је 49 именица чије су мотивне речи истог значења, а мушког су или ређе женског рода. По овоме, чини се да суфикс *-че* има улогу неке врсте моционог суфикса, али „[м]оција код именица, међутим, ужег је обима: тиче се првенствено женског рода, а у ређим случајевима и мушког” (Ћорић 2008: 198). Овим именицама се свакако жели направити разлика између одраслих особа и деце. Реч је пре свега о деминутивној функцији суфикса, којом се назначава да је реч о младом људском бићу. У случајевима као што је лексема *наказниче* прецизније би било рећи да је функција суфикса деминутивно-пејоративна. Ово неуобичајено значење суфикса *-че* јесте одлика пре свега дијалеката и „резултат је преношења пејоративности са придевске основе на суфикс” (Жугић 2012: 227).

Лексеме које означавају дете по некој спољашњој особини углавном су негативне конотације, осим именице *красниче* која једина означава лепо дете. Неке од именица са негативном конотацијом тичу се одеће, па стварају слику детета које је оскудно одевено, а међусобно су синонимне: *риџавче*, *џиџавче*, *џрањавче*. Хипероним *дејте* и хипоними *риџавче*, *џиџавче*, *џрањавче* могли би функционисати као контекстни

¹¹ Није забележен облик једине у речнику, али може се претпоставити да је постојао. Није забележена ни одговарајућа именица мушког или женског рода од које је вероватно изведена.

синоними, имајући у виду обичаје ондашњег живота. Наиме, лошој или никаквој одевености деце „доприносио је и турски закон по којем деца која не носе панталоне не плаћају данак” (Требјешанин 2000: 231–232). Дакле, деца, нарочито на селу, слабо су се облачила или су носила типе. То је била сасвим уобичајена појава за оно време и својствена детету.

Највише је лексема које означавају неку карактерну црту. Бројност таквих речи може бити сведочанство о томе да су људи више бринули о карактеру него о спољашњем изгледу, или бар да су их особине, осећања, понашања и сл. интересовала подједнако као и материјалне ствари. Ово истичемо због предрасуда да у народном језику нема места апстрактној лексици. Међу овим називима посебно се издваја група лексема чија је друга сема по важности *обешењак*. Ипак, немирно дете није нужно лоше; несташлук је карактеристичан за децу. Такве су следеће лексеме: *анатџемниче, бељајниче, железниче, искрињиче, конојчарче, налејниче, најџемниче, нечастивниче,*¹² *ојадниче, ѓакосниче, ѓроклејниче, смејениче*. Могло би се рећи да све оне стоје у односу синонимије, готово да су истозначнице.

Именица *огвојниче* сведочи колико је важно да средина прихвати дете као свог члана. У питању је назив за дете које се не уклапа у друштво и као такво је маркирано. У етнографској литератури налазимо да је процес социјализације изузетно важан, представља прелаз детета из нечистог бића у људско биће (исто: 237), па отуда и употреба овакве именице.

Нарочито се издваја именица *ђраведниче*, као ретки назив са позитивном конотацијом. Правда је од изузетне важности за Србе. Вероватно представља још један културолошки концепт. Требјешанин (2000: 249) примећује да старији уче децу „да цене правду као највишу светињу”, уз поштовање старијих, љубав према породици, народу и традицији.

Издавају се још и специфични називи у вези са народним веровањима да постоје они који могу да предвиђају шта ће се десити, *искобниче* и *злокобниче*. Лексема *злокобниче* слуги лоше вести онеме коме се прориче већ значењем саме основе *зло-*, а основа *коб*, која је првобитно означавала судбину, задобила је негативни призивок (према Skok 1971: 116–

¹² Нечастиво дете не мора бити искључиво рђавих особина, него може да значи вешту и хитру особу, према дефиницији мотивне речи: *нечастивник*.

117). Код Вука моћ предвиђања, односно видовитост, одређена је нарочитим рођењем (исп. *видовић*). Ове и сличне одреднице потврда су да је поред световног постојао и сакрални модел детета, по којем је дете нечисто биће и треба га обредима „очистити” кроз одрастање (према Требјешанин 2000: 291).

У „Српском рјечнику” изостају именице са суфиксом *-че* добијене према особинама. Највише је именица добијених према називу занимању, тј. према особи која се тим послом бави *јовегарче, јурбече, јасићорче, свињарче, чобанче* (углавном се тичу чувања стоке), *слушче* и *најамнице* (код Елезовића *измећарче*), *шејрчаг* (у примеру одреднице *шкаља* ‘камење’), *хазангарче*. Лексеме сведоче да је дете на селу морало да ради, пре свега пољопривредне послове, чим за то стаса. На тај начин дете се учи марљивости, послушности и „учи се да цени рад” (Требјешанин 2000: 249), па рад има и васпитну улогу. Има и другачије мотивисаних назива: *бјејунче, варошче, самоуче*,¹³ *скоче* ‘дем. од скот’, *сиурјанче* ‘копиле’, као и *унијаче* и *чивуче* (називи по вероисповести).

2.2.2. Именице друге групе

Друга група броји 16 именица. Највише је оних у категорији „Околности”. Међу њима има именица одређених узрастом: *бейче, јодишњаче*. Лексеме *јетимче* и *сироче* (у свом другом значењу: ‘без родитеља’) јесу синоними, а разлика је у пореклу назива.¹⁴ Одреднице *јосойче*,¹⁵ *осойче* и *своче* означавају различите односе међу децом, а заједничко им је да њихове односе одређују родитељи. Лексеме *осойче* и *своче* синонимне су и могу им се по значењу придружити лексеме *довоче* и *јасићорче* из Вуковог речника. Дакле, реч је о називима за децу из претходног брака. Именица *јрвенац* је антоним именице, данас готово

¹³ Одредница сведочи о недовољно развијеном школском систему у оно време; детаљније о томе в. *школа* у „Српском рјечнику”.

¹⁴ *Јетим* је турска реч, али Елезовић не каже ништа о њеном пореклу, о ком сазнајемо у Речнику МС. Означена је квалификатором *јокр.*, па је могуће да се заиста у овом говору не доживљава као страна реч.

¹⁵ Код Вука постоје облици *јособац, јособица, јособак*.

заборављене, *суџарче* ‘последње дете’. Још је једна разлика, културолошки обележена, међу овим именицама: *џрвенац* је искључиво ‘прво мушко дете у матере’.

Именице из групе назива посталих према физичким особинама представљају телесне недостатке детета и указују на дететову неразвијеност и мршавост, као што је био случај са именицама из прве групе. У групи назива према психичким особинама издвојила се тек једна именица. Наиме, лексема *сџариче* је добијена суфиксацијом, док је њој синонимна лексема *сџармали* добијена слагањем две основе, па се јасно види да друга основа је еквивалентна по значењу суфиксу *-че*. Једина је именица из „Именица друге групе” која је позитивне конотације: означава паметно дете.

Још је мање именица друге групе у „Српском рјечнику”: *дочоче* ‘исп. *џасџорче*’ (и *доходац* у нешто другачијем значењу), *јединче*, *наконче*, *недоношче* ‘превремено рођено’, *џасџорче* (код Елезовића облик *џасџорак*), *џосмрче* ‘рођено после очеве смрти’.

2.3. Остали називи за децу

У групу од тридесет и три одреднице сврстане су речи које се творбено разликују од претходних, немају суфикс *-че*. Раније коришћена лексичко-семантичка подела послужиће за разврставање и ових одредница. У подели се издваја још једна група речи која окупља синонимне речи именици *деџе* у основном значењу, а које су углавном страног порекла (из турског, арнаутског језика итд.).

Табела 2: Остали називи за децу

Физичке особине	<i>воџрак</i> ‘малиша, ситан’, <i>козбаша</i> ₁ ‘јачи од других’, <i>џачук</i> ‘закржљало, кепец’, <i>џиџрак</i> ‘мали’, <i>џуџе</i> ‘дугме; здраво и једро’, <i>џмиџољак</i> (исп. <i>џмиџољче</i>)
Психичке особине	<i>велеџ</i> ‘окретан; обешењак’, <i>качкин</i> , ¹⁶ <i>козбаша</i> ₂ ‘наводи друге да раде што старији бране’, <i>коџиле</i> ₁ ‘обешењак’, <i>куџиџи</i> , <i>куџиџиџе</i> , ¹⁷ <i>леџа</i> ‘болесно’, <i>мајмун</i> , ¹⁸ <i>макања</i> ‘мало и лудо’, <i>манџиџеш</i> ‘махнито’, <i>уџала</i> ‘размажено’

¹⁶ Може се односити на ‘живахнијег дечака’. Постоји и именица *качак* у значењу ‘одметник’.

¹⁷ За лексеме *куџиџи* и *куџиџиџе*, које свакако имају погрдно значење, речник не пружа дефиницију која открива прецизно психичку особину, али пример

Околности	<i>домаћин</i> ‘каткад и мало мушко дете’, <i>јеџим</i> (исп. <i>јеџимче</i>), <i>којице</i> ₂ ‘незаконито’, <i>мајка</i> ‘мајке говоре детету у значењу <i>мили</i> ’, <i>џрвенац</i> ‘прво мушко’, <i>сујаре</i> (исп. <i>сујарче</i>)
Радња	<i>козарица</i> , <i>мрсијеџко</i> ‘мрси среду и петак, не пости’
„Дете”	<i>баор</i> (пеј.), <i>бир</i> ‘син, чедо’, <i>евљад</i> ‘пород’, <i>максъм</i> ‘невинашце’, <i>џиладија</i> ‘многo ситне деце’, <i>џискор</i> ‘ситнеж’, <i>сабија</i> ‘мушко дете’, <i>чедо</i> , <i>чедија</i> , <i>чора</i> ‘девојчица’

Значење *дејџеџа* код именица *кучиџије*, *кучићи* и *мајмун* добијено је механизмом метафоре. Имају погрдни карактер, како оцењује сам аутор, настао из стереотипа о овим животињама. Засноване су на одликама дететовог понашања које наилази на осуду.

Именица *џуце*, која својим другим значењем нуди слику здравог и једрог детета, издваја се као антоним других именица типа *џмиџољак* и сл. Еталон *кај џуце* се користи да би се похвалио дететов раст. Поређење са малим дугметом, које на први поглед не изгледа пригодно, оправдано је тиме да је код *џуџеџа*, у овом случају, изражена сема *окруило* или *обло*,¹⁹ која се може довести у везу са тим да је дете *једро*.²⁰

Одредница *домаћин* осликава патријархалну свест оног времена. Није никаква реткост да је дете могло носити „титулу” домаћина, пошто је на челу патријархалне породице увек мушкарац па био он и малолетник, док именицу *мајка* не очекујемо као назив за дете.²¹ Специфична је по контекстној употребљивости, тј. има ограничен домен примене: искључиво дететова мајка је користи, као апелатив са позитивном конотацијом.

Ово кучиџије Сенџино дође џе ми украде сџолицу иде у прилог чињеници да је реч о негативним психичким особинама.

¹⁸ Речник даје и облик *мајмунче*. Нема значења које објашњава именицу као назив за одређену врсту животиње.

¹⁹ Међутим, ова сема није забележена ни у примарној дефиницији, али се може очекивати код прототипа *џуџеџа*, као једна од диференцијалних карактеристика. У РМС стоји да је *џуџе* ‘предмет (обично округао)’.

²⁰ Обично као једру особу подразумевамо особу код које је изражена облост.

²¹ Мада РМС бележи реч *мајкан*, означену квалификатором *хиј*. у значењу ‘јуначина, делија’. Уз одредницу *мајка* стоји и значење 3. фиг. ‘особа која штити и помаже’.

Вероватно је добијено из неке врсте елипсе у синтагми која садржи придев изведен од *мајка*, нпр. *мајкино дете* или *мајкино зло* и сл. или се употреба пренела из етичког датива, „датов својатања” (Стевановић 1989: 369), нпр. *Иди, мајци*. Ово значење именице *мајка* је територијално одређено, својствено је дијалекту, и још једном потврђује чврсту везу мајке и детета.

Именице *џилагија* и *чегија* указују на свој колективни карактер семантиком суфикса. Наставак *-ија* је турског порекла, доста је продуктиван и самим тим може развити велики број различитих значења (према Стевановић 1986: 465). У овим примерима суфикс развија пејоративно значење. У примеру код речи *џилагија* деца се доживљавају наметнуто, *Куј ће да нарани џоволику џилагију*. Код речи *чегија* упућује се на још једну збирну именицу *гечија*, оквалификовану као аугментатив и детериоратив.

Код Вука је нешто више именица позитивне конотације. Заправо, већина их је у вези са лексемом *златоје*, која осликава још један од обичаја нашег народа: млада у новој породици свима надева имена од милоште. Речничка дефиниција садржи синонимне називе, распоређене према лицима којима су намењене.

Вукови називи типа *маза* и *џека*, и поред тога што творбено личе на хипокористике, означавају размажену децу. Ови називи, употребљени као апелативи, имају погрдно значење, тј. служе задиркивању. Има и других назива насталих по дететовом понашању које није за похвалу: *џлачко* (код Елезовића *џлачљивко*, код које се упућује на Вукову одредницу) и *давало-узимало* ‘кад да, па узме натраг’. Припадају дечјем језику и најчешће се користе у обраћању као погрдни надимци.

Постоји доста назива са значењем ‘стармали’: *кејец*, *џрч*, *џуфлак џуфлачић*, који још једном потврђују да се код деце ценила памет.

Као и код Елезовића, велики је број одредница које значе *дете*: *евлад*, *мала*, *макиња* ‘исп. машута’, *маиуџа* ‘женско дете, узраста 5–6 година’, *мали*, *малиш*, *мушкић*, *џиле*,²² *соколак*, *чеданце*, *чегија*, *чедо*. Лексеме *мала*, *макиња* и *маиуџа* јесу синоними са значењем девојчица. Представљају један од ређих

²² У примеру *џиле од сокола*, *џиле* уопште означава нечије дете. За разлику од *мајмуна* и *кучића*, овај стереотип је позитиван. Исто вредновање важи и за именице *соко*, *соколак*.

случаја посебног именовања женске деце. Нарочито се издвајају две именице: *ишијар* и *йограслица*, којој је најприближнија по значењу Елезовићева лексема *чора*. Лексема *йограслица* ‘девојчица’ и *ишијар* ‘дечак’ сведоче о родној диференцијацији која наступа када деца напуне одређени број година.

Ипак, најбројнија је група назива посталих по одређеним околностима: *довоњак* ‘близанац’, *договац* ‘пасторак’, *јединац*, *једнолавац*, *једномесечићи*, *којишан*, *којише*, *мацаруо*, *наход* ‘нађено’, *находник*, *јособак*, *самац*. Именице *јединац*, *једнолавац* и *самац* јесу истозначнице. Посебно културолошки обојени и у складу са сакралним моделом детета јесу називи *једномесечићи*, чија дефиниција садржи обичаје везане за свадбу и сахрану деце рођене истог месеца и од истих родитеља, и *мацаруо* ‘умре некрштено, па оживи и мучи другу децу’.

2.4. Погрдност и хипокористичност назива за децу

У речнику углавном изостају квалификатори за означавање хипокористичности или пејоративности уз називе за децу. Ретки су ауторови коментари да нека реч „не вређа” (*велет*), употребљава се „од сажалења” (*леда*) или „изражава симпатију” (*кукавче*) и сл. Међутим, може се претпоставити да називи за именовање носиоца лоше особине спадају међу пејоративе.

Код одреднице *јосойчићи* даје се пример *Оће очи га јовагу, кај га су јосойчићи*. Из еталона се види да реч *јосойче* садржи пејоративну нијансу значења, коју из дефиниције не видимо. Слично је са *осойчићима* и *свочићима*. Називи за различита сродства често имају одређену представу која је амбивалентна: негативно обележена, нпр. *свекрва*, или позитивно, нпр. *мајка* (према Бартмињски 2011: 212). Према томе, породични односи, као најближи односи међу људима, плодно су тло за постанак многих стереотипа.

Знатно је већи број погрдних назива за децу него пожељних, што је очекивано и према резултатима истраживања о лексици за именовање жене у овом говору. Истраживање потврђује да „има доста погрдних назива за мушкарце и жене, али је број лексема са непожељним значењима који се односе само на жене упадљиво већи” (Драгићевић 2016: 38). Подударност резултата је предвидива зато што се на жену и децу гледа као на најниже у породичној задрузи.

Могло би се очекивати више хипокористика и позитивно обојених назива, ако је пород српском народу непроцењиво благо. Међутим, очекивање похвалних назива није потпуно оправдано за оно време. Узроке треба тражити у култури ондашњег живља, која је уздржана да се дете назове по добру, памети и лепоти, а „још је сигурније и боље децу не хвалити и не чудити се њиховој лепоти, како се не би урекла” (Требјешанин 2000: 130). Такође, схватање да је дете нечисто биће, што је одраз народног веровања произашло из паганског разумевања појава, иде у прилог већем броју негативно маркираних назива. По традиционалном одгоју, тепањем би се дете размазило, а то никако није било прихватљиво. Уз то, позната је чињеница о језику да не именујемо особине које су присутне и позитивне, као да се оне саме по себи подразумевају.

3. Закључак

Анализом одабраних лексема представљена је језичка слика детета из XIX века, а делом XVIII и почетка XX века, на Косову. Грађа из дијалекатског речника, уз то временски одређена, показала се погодном за анализу лингвокултуролошким приступом. Слика детета има и шири значај, пошто је њоме показан вредносни систем и живот датог периода и краја.

Сви називи за дете разврстани су према истим семантичким категоријама: физичке, психичке особине, околности и радње. У категоријама физичких и психичких особина одреднице су показале да је више негативно маркираних назива. То се објашњава језичким разлозима јер се тежи именовану онога што недостаје, што није добро и сл. Са друге стране, оправдано је и културолошким чињеницама, тј. сакралним моделом детета. Речи обојене позитивном конотацијом и хипокористици изостају због страха од урока или због паганског виђења детета као нечистог бића. Такође, више је негативних назива у циљу васпитања, тј. по правилима народне педагогије која одбацује тепање, као и због ниског дететовог положаја у породичној задрузи итд. Ретки називи по врлини, нпр. *јраведниче*, *красниче*, *стијариче*, стоје као антоними наспрам свих осталих. Показују да се код детета ценила његова разборитост, осећај за правду и лепота.

Творбено представљена грађа показала је тенденцију за извођењем назива за дете од именица мушког рода деминутивним и хипокористичним суфиксом *-че*. Међутим, суфикс губи оваква значења у сусрету са мотивним

речима које су пејоративно обележене, па добија функцију неке врсте деминутивно-пејоративног суфикса. Деминуција се задржава како би се показало да је реч о младом људском бићу.

Иако код неких именица за квалификовање мушкараца и жена нема истозначне именице за дете, може се очекивати извођење именица средњег рода. То смо претпоставили на основу великог броја назива за дете добијених управо овим творбеним типом. Именице постале према одговарајућим еквивалентима других родова специфична су особина Елезовићевог речника, јер налазимо их у знатно мањем броју код Вука. Очигледно је било важно да се овим именицама направи разлика између одраслих и деце. Потреба за њима објашњава се чињеницом да дете у раном узрасту није родно издиференцирано у очима говорника косовског поддијалекта, изузев одредница у којима се огледа патријархална култура, која увек даје предност мушком детету (нпр. *џрвенац, наконче*).

На основу значења мотивних речи, значења суфикса и појединих примера претпоставили смо да су неке речи служиле покуди или ређе похвали, и поред тога што квалификатора употребне вредности у речнику скоро да нема. Потенцијал за пејоративе имају речи којима се именују родбински односи, као и називи којима је маркирана неправилност или недостатак. Са друге стране, иза пејоратива не стоји нужно намера да се неко увреди, већ и намера да се неко заштити, што је својствено култури која се боји урока.

Дете Елезовићевог речника је прљаво, мршаво, у ритама, гладно. У таквим одредницама се осликава сиромаштво. Ипак, то је култура која промишља о осећањима (пр. *очајнице*), о моралу (пр. *џраведнице*), о значају религије (пр. *аџиче*), о значају социјализације (пр. *одвојнице*) и сл. Оваква представа о детету, коју граде негативне особине тј. погрдни називи, била је за оно време неприхватљива. На основу ње може се закључити какво је дете било пожељно, односно којим вредностима су Срби на Косову, у XIX веку, васпитавали своју децу. Према томе, народ, коме су духовна добра изнад материјалних, желео је да потомке васпита да буду уредни, вредни, марљиви, паметни, а никако не би смели да су размажени и непослушни. Важно је било да поштују старије и верске законе и, пре свега, да буду праведни.

ИЗВОРИ

- Елезовић, Глигорије (1932). *Речник косовско-меџохиској дијалектџа*, I (А–Њ). Београд: Српска краљевска академија.
- Елезовић, Глигорије (1935). *Речник косовско-меџохиској дијалектџа*, II (О–Ш). Београд: Српска краљевска академија.
- Оташевић, Ђорђе (2012). *Фразеолошки речник српској језика*. Нови Сад: Прометеј.
- Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић (2005). *Асоцијативни речник српској језика : Део I, од сџимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига – Филолошки факултет – Службени лист.
- РМС: *Речник српскохрватској књижевној језика*, I–III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*. I–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Речничка платформа *Расковник*. <<http://raskovnik.org>> 22. 5. 2022.
- *
- Skok, Petar (1971). *Етимологиски рјечник хрватскога или српскога језика*. Загреб: Југославенска академџа знаности и умјетности.

ЛИТЕРАТУРА

- Бартмињски, Јежи (2011). *Језик – слика – свети : Етџнолингвистичке сџудије*. Београд: SlovoSlavia.
- Драгићевић, Рајна (2010). *Лексиколоџија српској језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Драгићевић, Рајна (2016). Словенска лексика за људске особине и емоџије у Елезовићевом *Речнику косовско-меџохиској дијалектџа*. *Јужнословенски филолоџ*. LXXII/ 1–2: 33–64.
- Жугић, Радмила (2012). Семантичке реализације суфикса *-че* у именичким изведеницама средњег рода у призренско-тимочким говорима. *Зборник радова Филозофској факултџети*. XLII/1: 223–230.
- Стевановић, Михаило (1986⁵). *Савремени српскохрватски језик : Грамаџички сџстџеми и књижевнојезичка норма*, I *Увод, фонџтика, морфолоџија*. Београд: ИРО Научна књига.
- Стевановић, Михаило (1989⁴). *Савремени српскохрватски језик : Грамаџички сџстџеми и књижевнојезичка норма*, II *Синџакса*. Београд: ИРО Научна књига.
- Требјешанин, Жарко (2000²). *Предсџава о деџеџу у српској кулџури*. Београд: Југословенски центар за права детета.
- Ђурић, Божо (2008). *Творба именица у српском језику : Оџабране џеме*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

*

Ресо, Asim (1989⁴). *Преглед српскохрватских дијалеката*. Београд: IP Научна књига.

Tamara Đurić

THE LINGUISTIC IMAGE OF THE CHILD IN GLIGORIJE ELEZOVIĆ'S
'DICTIONARY OF THE KOSOVO AND METOHİJA DIALECT'

Summary

The aim of this paper is to describe the linguistic image of the child, and thus to present the culture of Kosovo in the XIX century. The main corpus for this research is Gligoriје Elezović's 'Dictionary of the Kosovo and Metohija Dialect'. Words denoting child are examined from semantic, morphological, etymological and cultural point of view. The need for words denoting child is analyzed, as well as the culture of Serbs in Kosovo. This article is searching for the potential of certain words for derogatory meanings. A substantial number of negatively marked words denoting child is explained from the linguistic standpoint, along with considering the sacral model of the child. Analyzing meanings of lexemes by which children are denoted and qualified, we discover values that people of the XIX century particularly strove for.

KEYWORDS: child, word formation, lexis, semantics, pejoratives, Kosovo and Metohija dialect, Turkish loanwords, cultural concept, folk pedagogy.

Мср Тамара Ђурић
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима
Филолошки факултет, Универзитет у Београду
Република Србија
tdjuric96@gmail.com